hrushevsky.nbuv.gov.ua

Національна
академія наук України

Інститут
української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

Інститут літератури імені Т.Г. Шевченка

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"
http://svit.gov.ua/

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ
у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО • Сергій ПЛОХІЙ
Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Сергій БІЛОКІНЬ • Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Галина БУРЛАКА • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Мирон КАПРАЛЬ • Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО • Світлана ПАНЬКОВА
Руслан ПИРІГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ
Ярослав ФЕДОРУК • Андрій ФЕЛОНЮК • Варвара ШУЛЬГА

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 13

Серія
Літературно-критичні та художні твори
(1887–1924)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2012

hrushevsky.nbuv.gov.ua

hrushevsky.nbuv.gov.ua

УДК 94(477)
ББК 63.3 (4 УКР)
Г 91

Випущено на замовлення Державного комітету телебачення і радіомовлення України за програмою "Українська книга" 2012 року

Затверджено Вченою радою Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України

Упорядкування, коментарі, мовна редакція текстів М.Грушевського та пояснення слів — Галина БУРЛАКА

Переклад висловів іншомовного походження — Мирослав ТРОФИМУК

Видавництво "Світ"
http://svit.gov.ua/

© Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2012
© Інститут літератури імені Т.Г.Шевченка НАН України, 2012
© Бурлака Г., коментарі, 2012
© Видавництво «Світ», дизайн та художнє оформлення, 2012

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-742-1 (т. 13)

РОЗДІЛ І

ПРОЗА

hrushevsky.nbuv.gov.ua

hrushevsky.nbuv.gov.ua

“Я БУВ ТОДІ У ГІМНАЗІЇ, У ОСТАННЬОМУ КЛАСІ...”

Я був тоді у гімназії, у останньому класі; вчився я добре і марив про золоту медаль, [між одр]азу перекладати Горація, вилічував без помилки усі [дії], метикував, що єсть, як то чоловік володіє миром, <...> правді de mortuis aut bene, aut nihil [про мертвих або добре, або нічого], і багато що инчого дивного знав, часом читав наукові книжки, до того з одпуску вертався загодя*, з усякими доглядайлами не лаявся*, і через те мав велику славу розумного й поважного хлопця. Жив я в корпусі, на скарбових харчах; в місті я був чужим чужаницею, знаємих мало хто був, часто ходити до їх або гуляти забороняла мені слава поважности моєї.

Тим часом жигунясті лаври товаришів моїх неповажних, котрі б то вони добували, їх веселощі, не вам кажучи, дратували мене, й я марив однаково й про те, яким я буду великим письмовцем і як розполонятиму культуру, й про те, як я буду багато мати знаємих, як мене будуть запобігати, усюди закликати й шанувати, лицятись, і багато чого іншого, про що мариш в молоді годи.

Ото швидко після Різдва, на Трьох Святих*, що тоді припали у неділю, я йшов з церкви і мене завернув мій товариш Гриць Сташинський:

— Калюжний, ходім до мене, я сьогодні іменинник.

Я трохи не підскочив, але, пам’ятаючи свою поважність, одказав: хто єго зна, я ще нічого не робив, а певне, завтра мене спита[ють].

— О, кажи, певне, вже визубрив.

— А [у] вас же ні[я]кого сегодня параду не буде, а то ніяково одразу, — політикував я.

— Та чого там, я ж тебе порекомендую.

Після сеї політики можна було й згодитись. Випросивши одпуск і ще вільготу од інспектора до вечора, я попростував з Сташинським.

Батько Сташинського був старенький генерал, вже не служив, і крім сего сина [у нього] ще було 3 дочки, двоє старіщих, третя — молодша, кінчала гімназію, все дівчата. Жили, втім, показно, бучненько <...> усяким инчим добром. Ми застали усю сім’ю і ще якихось паній за кохвієм, пішли веремії усякі [й усе] таке, найстарша і молодша з Сташинських приязно [розмовля]-ли зо мною й сміялися із моїх давно наготованих гля [такого] случаю жартів, але середульша, котра мені здавалася найгарніщою, балакала з паніями і мало вважала на мене, а потім пішла кудись до себе, покинувши нас в залі.

Ввечері стали ізбираться гості, паничі й панни, військові й “шта[тські”]. Швидко пані, що я бачив вранці, заграла танка, од котрого [я] втік скоріще в другий покій, до старих, бо танцювати не міг. На двох столах сіли за карти, на дивані посідали такі ж, [як] і я, нещасливі, що нікуди було притулитись. Якийсь підстаркуватий поважний пан замовив до мене; слово за

слово з'їхали на усякі вищі питання, я перевів на своєнародність, в котрій кохався. Старий балакав приязно й розумно, розпитував про мене, просив заходити й усе таке, але се мене мало веселило, [я] бачив в розчиняні двері Катерину, веселу й червону од танців. Я попробував був втікти перед вечерею, але не міг, старий мій пішов попереду, а я сів коло Грицька; Катерина сіла недалеко. <нерозб.>

— Це Гнилецький, судовий, — сказав мені Грицько.

Він був з себе чорний, з горбатим носом. Я жартував, сміявся, щось балакав, раз по раз поглядаючи на Катерину, але вона на мене не вважала і балакала з Гнилецьким. Я пішов <нерозб.> Грицько й инчі закликали мене <нерозб.> й постановив, що не піду — "ні <нерозб.> одчепився" й усе таке, але як прийшло Стрічання* — не втерпів і пішов. Скоро я став "своїм чоловіком" у Сташинських, увійшов у сім'ю їх; ледве примушував [себе] ходити не кожне свято, щоб не докучити. Старий генерал був собі добрий чоловік, хоч примхуватий; я єму сподобався за те найбільше, що вважливо єго слухав; єго оповідання й метикування досить усій сім'ї єго були свідомі й слухачів він у її більше не мав, мені це він міг розказувати, скільки душа забажає, як він був ордин[а]рцем (гінцем) за часи Кримської війни*, як він спав, сидючи на коні, і як, притомившись, заснув на обіді, й випитали в єго спросонок ті новини, що привіз він з собою.

Стара Сташинська, теж таки добра людина, силкувалась держати високо своє генеральство і не дати єму впасти. На сім полі приходилось їй частенько сперечатись із старим, бо той не любив усяких витребеньок і з нехіттю давав гроші на те, щоб піддержувати те генеральство. Вона мене вподобала за поважливость, за те, що при гостях міг сидіти тихо й порядно і не докучав розмовою. Я скоро увійшов і в "хатню політику". Старий Сташинський радився ізо мною про усякі речі, про дохід і розхід, про винні гроші*, котрі часом у єго траплялись, — окрім пенсії в єго було тільки невеличкий клапоть землі, і бучненьке життя грошей тягло чимало. Стара просила мене натякнуть генералу про те-се, звичайно про гроші на нове убрання дочці, на який-небудь вечір; дочки через мене вели такі ж підходці до батьків. Взагалі кажучи, я став хатнім зв'язком, обручиком, на котрому низалася сім'я, не дуже згодна поміж себе, і на которому нейтралізувались, зникали ті віскри, що схоплювались й набирались звідти й звідти. Через се мого гостювання жадали завше в Сташинських. Тільки Катерина, як і вперше, не то щоб зневажала, а якось не вважала на мене.

Це, однак, не спиняло мене — мені хтілося просто чути, що я під одною стелею з нею сиджу, що вона десь недалеко від мене; я рідко навіть дивився на неї, щоб не докучити, не виявити себе, — я був хлопець гордовитий і за свою "поважність", як сказав вже, дуже боявся. Ся втіха була не дуже солодка і я, вертаючись, зарікався іти вдруге, марив, як я стану велико-

вченим, славним, бучним, й тим помщуся за її зневагу, але наставало свято, і я знову чимчикував до Сташинських, читав генералу газети або слухав оповідання з генералового метикування про челядь, про знаємих й чи треба оббити стільці знову, чи ні, або що; з дочками — про погоду й театр, і знаємих, як же нікому моєї бесіди, бувало, не треба, сидів де-небудь у кутку й читав, чекаючи обіда.

Старі Сташинські мало давали себе знати, оселя жила дівчатами, й саме повітря наче пройшло разом з пахощами дівочою пустотливістю, легкотою. Через се сама оселя часто, як глянути, геть-то мінялась. То під впливом веселощей, котрі найчастіше приносили з собою такі ж дівчата, чутно сміх, лунають веселі вигравання на фортеп'яно, покинуто посередині, й знов через кілька хвилин починається, без кінця йдуть розмови, й шепотіння, й проходки з кутка в куток під ручку й усе таке. То разом десь зникне усе оце, оселя дише нудьгою, дівчата або лежать в своїй кімнаті, уткнувшися в подушку або в романець, зітхаючи, або тиняються по покоях, наче тіні в підземельному царстві.

Гості бували частенько, меж їми Гнилецький, і надто, про мене, він, очевидячки, лицявся до Катерини, і та єго не цуралась. Мені він не так був до сподоби; жарти єго здавались некумедними, єго оповідання — нерозумними, й сам він — джигунястим верхоглядом.

Якось вранці — се було серед лютого — Катерина седіла й недбало перебирала пальцями на фортеп'яно, а я не знаю в який раз розглядав "Зимовий вечір", що висів над диваном.

— Степан Іванович, — гукнула вона мене, — ідіть, я вам щось скажу.

Таких речей до сієї миті від неї не траплялося чуть, й я наставив вуха. Катерина розказала, що в Тинькевських будуть грати якусь кумедію, забув, як її звати, що її дуже хочеться грать і собі, й панночки Тинькевські її кликають, але не можна тим тому статись, що старі Сташинські з Тинькевськими не знались. "Як би ви зробили, нарадили батька, щоб він як-небудь знову познакомився або візит зробив; батько колись служив, кажуть, із ним". Мені дуже хтілося догодити вперше Катерині, й я обіцявся спробувати. Знайшлася і причина — Тинькевські перейшли жити недалеко од Сташинських. Одначе, проба вийшла трудна; старий Сташинський почав з того, що зарікся йти, й я, грішний чоловік, довгенько поводив єго проз та навколо, поки він сказав, що, може, як-небудь і збереться; старому Сташинському, одначе, й самому було цікаво добути підстаркуватого бесідника. Через два тижні я своїми очима бачив, як старий Сташинський дзвонив на ґанку Тинькевського, й скоріще дав про се знати Катерині. Та подякувала мене дуже скупенько й стала прохать, щоб я й собі згодився грати, "я просила Грицька, а він не згодився". Роля була препогана: треба було грати челядника, принести страву й послухати премудрої панської лайки — мені, "поважному"

хлопцеві, що на той час читав “Слов’янську взаїмность” Первольфа*! Се була дуже тяжка спокуса, й нарешті я згодився.

— Хто ж буде ще грати?

— Двоє Тинькевських, Прусикова, Гнилецький й нас троє.

Я скривився, почувши Гнилецького, й перевів розмову на саму кумедію. Слухав, що розказувала Катерина про Прусикову, як гостро підсміялася з деяких її помилок й яке її справили багате убрання гля Масниці; я почимчикував додому, дуже радий усім тим, що трапилося.

Почалися загравки. Я послухав панської лайки в першу й постановив більш не приходити — в тій громаді я був зовсім чужим, в їх розмови й жарти про вбрання й про те, як стати, як сісти, я не міг вкинути й слова; то все були свої люде — за старіщу Тинькевську сватався той, що грав товстого полковника, а до молодшої лицявся другий лицедій. До того мені трапилось почуть, як Гнилецький спитав Катерину, чи можна буде з старими Сташинськими замовити за весілля, я не розчув, що одказала вона єму, але і сего було доволі, щоб нагнати на мене дуже невеселі думки.

Пройшло кілька часу, настала Масниця і тая днина, що хтіли грати ту кумедію. Я попереду пішов до Сташинських; Катерина седіла в залі й щось читала.

— Що ж ви не вбираєтесь? — запитав я.

— Куди? До Тинькевських? Я не піду туди, ми сегодня їдемо на вечір, — сказала вона.

— А кумедія ж? — недбало, наче не про неї, іспитав я, — хто ж буде грать?

— Я написала позавчора, що не буду грать, вони мені докучили добре й на загравках, на вечорі буде далеко веселіще.

— Але се ніяково й перед Тинькевськими, й перед вашим батьком, — заговорив я, але вона перебила мене:

— А Біг з їми, не хочу, та й годі...

Тим я мусив здовольнитись. Од инчих Сташинських я теж нічого не добився, окрім того, що позавчора приходила якась пані, казала, що Гнилецький лицявся до Прусикової, але та виходить за когось инчого, і що вона казала, ніби всі кажуть, що Гнилецький лицяється до Катерини.

— Правда то, — спитала вона нарешті, — що [для] цего оцю кумедію надумали ви з Гнилецьким?

Катерина одказала, що вона не знала попереду нічого, що буде грати Гнилецький, й сама ще не знає, чи буде грати, а ввечері написала Тинькевським, що боїться, й не можна буде її грати.

Пані на се одказала, що й вона те саме казала, й що Гнилецький зовсім не пара Катерині, й вона за єго не вийде ніколи й усе таке.

Тинькевські мене прийняли не дуже приязно, про Катерину не питали, очевидячки, сердились; я сів собі за лаштунками; крізь щілину бачив я гостей, меж них і старого Сташинського, він ходив з старим Тинькевським

й балакав вже дуже приязно — вспіли вже стати приятелями. Лаштунки шурхнули, коло мене став Гнилецький, в якомусь військовому убранню, блідий і потурбований.

— Скажіть, будьте ласкаві, — спитав він мене, — чого се Катерина Іванівна не схотіла грати? Я вчора тільки почув се.

— Не знаю, їде на вечір, казала, чи що.

— На вечір? А мені казала, що болить голова; чудно, ми ж з нею й умовлялись вкупі грати, а тепер — от тобі, й нічого не сказала.

Я мовчки слухав і дивувався, ми з їм не були приятелями ніколи, але турбота й нудьга розв'язує язика так часом, як і великі радощі.

— Се дуже чудно, — сказав він знову, — я давно помітив, що вона якось перемінилась до мене, не знаю тільки, звідки воно; о, ці дівчачі примхи! Вона вам нічого не казала?

Нас покликали прибиратися і розмова скінчилася.

Кумедія пройшла собі; замість Катерини грала якась чужа панночка, здаючись на суфлера. Я потрапив в самий раз брязнуть посудою, мовчки послухав, як мене лаяв пан, добувши собі багато сміху від публіки, й скоріще пішов. Гнилецький стрів мене на дорозі; єго невдача й горе помирило мене з їм.

— Приходьте ввечері до Сташинських, вони закликали й мене.

— Ні, воно ніяково вже, — понуро промовив Гнилецький. — Знаєте, ви розпитайте в неї, — заговорив він, — й прийшли б мені сказали.

Мене вразило, здалось, що він має мене за якогось хлопчиська, котрого можна куди схочеш послати побігти, й [я] мовчки попрощався з їм.

— [Тут] щось єсть, — мурмотів я собі, поспішаючи й штовхаючись дорогою; не дурно воно скоїлось. А мені що до того? — подумав я знову. — Посердились і помиряться, й мене на весілля не покличуть.

Ця думка зупинила мене, я знайшов собі лавку й седів з півгодини, дивлячись на веселе масничне гуляння; це мені швидко прискучило, а ще більше не хтілося вертатись в корпус, де кілька таких, як я, бездомних, не маючи чого кращого, метикують про те, хто з наших вчителів зна краще грецьку мову, поки доглядайло не загасить світла. Мені хтілося до людей, і я тихо пошвендяв до Сташинських, заздро зазираючи дорогою в освічені, завішані й заставлені квітками вікна будинків.

Сташинських не було нікого, й я довго пролежав на ліжку Грицьковому, дожидаючи їх. Вони вернулися пізно. Стара пішла зараз спати, ми зосталися вп'ятьох; Грицько і сестри єго ще були під впливом тієї метушні, танків, жартів; їли й розмовляли без угаву, гучно, розмова була звичайна — як хто сів і як став, і яке рябе було убрання, і як не підходило. Катерина розходилась більш усего, вона [розкритикувала] дощенту кожний рух, кожне слово якоїсь панії й гостро пацикувала. Я не міг пристати до розмови й моя

нудьга, що набралась дорогою, не втихомирилась, а ще роздратувалась; мені хтілось побачити, почути щось величне, гарне, високе, щоб душу розтопило, заставило дивуватись й милуватись, а тим часом мусив слухати, як хтось там махнув опахалом так-то і сказав ото-то. Коли кого любиш, того в своїх думках підносиш, ідеалізуєш, й коли чуєш, що не можна сего зробити, тоді стає важко і гірко. Я одійшов і сів в залі. Сташинські покінчали вечерять й собі; Катерина йшла залою й зупинилась коло мене.

— Що ви так нудно визираєте, таким вовком, — сказала вона приязно. — Що ви не розкажете про Тинькевських, що там було?

— Я нічого не знаю, я своє зробив, посуду приніс й пішов од їх. Польку скрізь однаково танцюють, не було чого мені там дивиться.

— Ви сердитесь на мене, справді, я винна перед вами; помиримось, я більше не буду, — промовила вона дитячим голосом.

Задзвонили на ґанку.

— Се батько вертається від Тинькевських, буде сердиться, нехай краще переспить, — засміялась вона й майнула до себе.

Я пішов й зустрівся з старим Сташинським; він, одначе, за вечерею забув, мабуть, про цю прояву.

— Наші вернулися? — спитав він мене. — Бувайте здорові, приходьте на ці дні до нас і ночувати. Що, добре вас сегодня вилаяв пан полковник? — засміявся він.

Я пішов додому. Переліз через невисокий мур гімназицький — найняли якогось нового двірника, ще непевного, й я боявся, щоб він не сказав про мій пізній поворот. Якісь невиразні почування ходили в серці. Я в потьмах намацав свою шухлядку й без свічок став писать вірші, вони починалися так:

Часом мені шкода, жаль бере химерний,
Чом не химородник я, не характерник,
Чом шукать не вмію зіллів чудодійних,
І духів немає в мене чудасійних!
На орлиних крилах виніс би я тебе
Геть з землі брудної на блакитне небо...*

Я став за той час поетою, але в мене стало розуму на те, щоб не показати сих віршів нікому, а найпаче самій Катерині. Другого дня я пішов знову, і всі останні дні Масниці прожив у Сташинських. Катерина й сестри, як то кажуть, розходились: вранці — в гості на блинах, ввечері на балах; Гнилецького я не бачив — він раз прийшов, але не застав нікого.

Але проминула маснична необачна, божевільна метушня і замість безкраїх веселощей в оселю Сташинських знову шугнула нудьга. В неділю я застав Катерину в залі на канапці; вона щохвилини зітхала й дивилась [кислі]ще од цитрона. Я попробував її розговорити, але дурно силкувався, вона одмовляла так нудно, що я покинув всі свої теревені й сказав:

— Як вам не сором так нудитись?

— А що ж мені робити?

— Читали [б], або робили, або грали, дай Боже часу! Якби всі тішились тільки балами та театрами, то досі земля б спустошилась, бо з десяти дев'ять вмерли б од нудьги... Я вам приніс книжку дуже цікаву, — заговорив я вже — чи пан, чи пропав, не діждавшися від неї ні слова. — Хочете, я вам прочитаю тим часом?

— Читайте, — сказала вона недбало.

Я приніс якусь наукову книжку. Я постановив ще з того масничного вечора потроху привчати Катерину до чого-небудь кращого од розмови про убрання й носив із собою цю книжку кожен раз. Я прочитав, може, сторін із п'ять, Катерина мене перебила:

— Слухайте, як ви думаєте, чи виходити мені за Гнилецького?

Се було вже надто; до того про се я вже чув од старої Сташинської ще на Масляную, і вона, нарешті, перебравши усякі доводи і одводи, постановила, що Гнилецький добрий жених.

— Що ж, він ввічливий, очевидячки, вас любить, з себе гарний і завше шпетний, — додав я гірко.

Катерина подивилась, усміхаючись, на мене.

— Що це ви, ремствуєте, чи що?

— Я не зовсім дурний, як я можу ремствувать, — одказав я вже спокійно.

— Ні, ви ремствуєте, ремствуєте, а ще хвилозофа з себе показуєте, — сміялась вона, але знов через хвилину додала: — Але ви не ремствуйте, я не вийду за Гнилецького, — й знову стала зітхати.

Я почав читать далі, але на ґанку задзвонило. Катерина миттю схопилась й глянула крізь щілинку в залу, звідти чутно було, як дзвонили шпори, потім голос старої Сташинської й чийсь гучний, з кацапською промівкою, голос. Катерина одшатнулась од дверей і побігла до себе вбираться, од її нудьги не зосталось сліда; я також заховав книжку в кишеню [й] зостався [послу]-хать. Через кімнату перейшла Катерина в іншому вбранні й я почув її голос:

— Чи надовго приїхали, чи, може, дорогою заїхали?

— Ні, я вже перевівся й хочу стать тутешнім городянином, хочу купить крамничку й продавати голки й шпильки, прошу тоді не забувати, — лунав гучний голос.

Я заглянув у щілинку й побачив здорового, чорнобрового огрядного військового. Він поседів з півгодини й поїхав, Катерина пішла до сестер, а я пішов балакать з Грицьком.

Ввечері прийшов Гнилецький, я вийшов і собі до єго, Катерини не було; я вийшов й з другого покоя чув голос Сташинської:

— Се ж ніяково, хіба так можна поводитись з людьми, то збиралась за него заміж, а тепер не хочеш і вийти, се тільки ворогам на зневагу.

— Ах, покиньте мене, будьте ласкаві, — сердито одказувала Катерина, — він мені докучив гірш од редьки, не хочу я до єго виходити, більше не буду й говорити з їм.

Ще побалакали таким усе робом й мати пішла геть, стукнувши сердито дверима. Гнилецький поседів трохи й сумно пішов додому. Грицько казав мені, що він писав до Катерини й та одписала єму, що не може вийти за єго й просить не писать більше, щоб [не] гнівити батьків.

Після того скоро я заслаб, потім поїхав додому на Пасху. Насували страшні екзамени й я мало думав про Сташинських й усе таке. Скоро після Пасхи вернувшись, я зустрів на вулиці Катерину, Грицька і того військового, що бачив я у останній раз — звали єго Вихляєв. Катерина дуже приязно розпиталась про моє святкування і здоров'я, Грицько вилаяв за те, що я не п[оказував]ся, я за те ж саме вилаяв й єго, й нарешті вони покликали мене в неділю їхати вкупі в сади за місто.

В неділю над вечір я поїхав з ними, окрім Вихляєва було ще [кілька] паннів і три паничі; ми з Вихляєвим сиділи в фаетоні на передній лавці, проти нас седіли Катерина й менча сестра її. Катерина розгулялась, вона ізняла з себе шляпку, пов'язала русе своє кучеряве волосся й балакала без угаву; [я] дивився й слухав тільки її і розмова моя з менчою Сташинською, наче мокра солома горіла.

Ми приїхали в великий сад над річкою з будочками, крамничками, розмальованими ліхтарцями й усяким іншим добром, що видумано на потіху людській нудьзі. Весна була пізня й дерева тільки розвивалися, пахло молодим листям тополь і фіалками, що цілими купами росли серед ясно-зеленої травиці. Кумпанія посунула весело в самий дальній куток. Весняне повітря наче дратувало реготати і дуріти, почали бігати наввипередки, русі кучері Катерини маяли по повітрю. Посідали спочивати на лавці й на траві кружком. Вихляєв сидів коло Катерини.

— Я хочу мороженого, — сказала вона, — побіжіть принесіть.

— Не можна, прохолоньте попереду.

— Як прохолону, то й не схочу, біжіть швидше, от лінивий.

— А от не піду, та й годі! Ви заслабнете, — сміючись, одказав Вихляєв.

— Я і не прошу вас, добуду й без вас; певне, Степан Іванович швидчіший і ласкавіший од вас. Степане Івановичу, побіжіть, будьте ласкаві, як старий приятель.

— Годі вам примхувати, — сказав Вихляєв.

— Мовчіть вже, я й слухати вас не хочу вже більше після сего, — й вона затулила вуха руками. — Біжіть, Степане Івановичу, — й Степан Іванович чкурнув за мороженим.

Вихляєв суворо глянув на мене, як я вернувся засапаний й щасливий. Катерина заговорила ізо мною, й Вихляєв мовчки запалив сігарку.

Вже в потьмах ми верталися додому; на передньому фаетоні запалили синього огню, з заднього Грицько пустив ракету, вискри посипалися навколо, додали реготу. Я зліз коло нашої гімназії (переліз через невисокий мур — найняли якогось нового двірника, ще непевного, й я боявся, щоб він не сказав про пізній поворот); в нашому класі ще горіло світло й я, забувши про минулі жарти й сміхи, почав мимрити історію; всі оці випадки мало впливали на мене, й [я], як перше, був поважним хлопцем, знавцем грецької й иншої премудрости.

Гриця Сташинського на третій і четвертий день після сего не було в класі. "Чи не слабий", — подумав я й постановив провідати. Прийшов — перед будинком настлана солома, дзвоника знято; — "невже вмирає", — подумав я. Потихеньку пройшов я по сходцях і перший, кого я побачив, був сам Гриць, сумний, і чашка з ледом у руках.

— Що це у вас трапилось? — питаю.

— Сестра вмира.

— Котра?

— Катерина.

В мене й душа впала.

— Це після нашого гуляння; каже лікар, що живіт прохолодила.

Я згадав про морожене й похолов. Гриць побіг з ледом, а я, не дожидаючись, пішов геть! Усе нутро моє наче пекло, боліло, хотілось впасти, простертися долі. Я не міг перед собою поставити вида Катерини, я не думав ні про її хворобу, ні про кляте морожене, тільки важке без міри почування [непопра]вної біди висіло над душею, пригнітало її. Я й починав молитися, й кидав, просив чуда й боявся тому повірити, що воно може статись.

Так пройшов цілий день. Другого дня після уроків — раньше не можна було, — я метнувся до Сташинських. Ледве живий виліз я на сходці й коло дв[ерей] побачив кри[шку] од труни. Годі, кінець! Я пройшов в залу, покійниця лежала вже прибрана на столі; дячок читав псалтир. Вихляєв стояв понурий коло столу, не рухаючись; я надійшов і глянув на покійну — лице не перемінилось.

— Хоронить будуть завтра, щоб мати не дуже побивалися, вони й самі заслабли. Ти знаєш, Вихляєву сестра в той вечір подала слово, й він хтів сватати.

Я слухав, й в вухах в мене наче дзвоник дзвенів: кінець, кінець, кінець.

Другого дня було ясно й тепло. Йдучи до Сташинських, я зайшов до крамниці, де продавали квіти; вони були надто дорогі. Я купив вінок з роблених квіток й сховав єго під шинелю. До Сташинських я прийшов уже після парастаса, я сів в фаетон з Грицьком й ще з якимись знаємими. На могилі знову служили парастас; свічки потиху тріскотіли, дим від кадила рівною блакитною смужкою йшов вгору, батюшка чуло підспівував дячкам святі величні поспіви, а на високій акації кричали горобці, і в вухах в мене

одзивалась та ж пісня: кінець, кінець. Гулко впали грудки землі, я бачив, як кілька знаємих одвели Вихляєва од могили, він пручався й кричав: пустіть, пустіть!

Білий стовп з золотим хрестом стояв вже наготований, і єго зараз поставили.

На повороті на півдорозі я попросив стати.

— Мені треба ще зайти тут до когось, — сказав я.

Я вернувся на кладовище; мені треба було покласти свого вінка, — я посоромився покласти єго при людях поруч з дорогими вінками з живих квіток. Я почепив єго на хрест, постояв і пішов в корпус г[імназичний].

З того часу пройшло вісім рік. Грицько женився, сестри повиходили заміж, стара Сташинська вмерла. Сташинських я більше не бачив: [того] літа вони переїхали в Москву — Грицько поступав в Московський університет. Моє старе кохання зблідло й напівзабулося вкупі з іншими минулими випадками.

Мені трапилось вернутись на старі місця — туди, де я вчився. Стара знаєма одна моя попросила мене знайти могилу її дочки там й одправити парастас. Я пішов на кладовище й зробив так; розглядаючи могили навколо, я побачив білий монумент гарний, але дуже нещасливий: він похилився од рушеної землі, репнув зверху й золотий хрест скривився набік. Я прочитав надпис — то була Катерина Сташинська. Я попросив батюшку одправити парастас і над єю.

— Ви знали покійницю? — заговорив батюшка, скінчивши. — І я знав, я й ховав, скільки вже рік не було парастаса над нею, ніхто й не приходив, забули всі про неї, а як ховали бучно, й людей багато було. Той військовий, що сватав її, все встрелити себе хтів, справді, я сам один раз одібрав у єго револьвера, він мені: "Дивіться, — каже, — яка красуня лежить", — а я повів єго до себе та й показав патрет моєї покійниці жінки; що, кажу, чия краща? Він згодився, що справді, моя покійниця ще краща. Отож-то, — кажу, — невже й мені б таки, і десяткам, сотням инчих — битися з-за сего? От що! Й що ж ви собі думаєте, — додав він, — через рік він вже женився; вернувся до першої, до котрої попереду лицявся, розплакався перед нею, а та, жаліючи єго, й [вийшла] за єго. Женився, женився... А гарна була покійниця, тільки нестановита, наче метелик. Ну, бувайте здорові!

Я огледів могилу пильно; запавши в щілину, висів на монументі дротяний обручик з клаптиками брудного паперу. Я вийняв і впізнав єго — се був обручик од мого паперового вінка; химерний вінок пережив тогочасні почування, що здавалися такими дужими, довговічними!

Цей обручик й нагадав мені усе оце оповідання, вибачайте за него.

Кінець і Богу слава!

Владикавказ 1888
Червця 11–13

... Царевосанчурськ... — Царево-Санчурськ, місто в колишній Вятській губернії, виникло близько 1552 р. У 1923 р. перейменоване у Санчурськ, з1929 р. — райцентр Вятської губернії. Тепер Санчурськ (марійською Шинчара, Санцара) — селище міського типу, райцентр Кіровської області Російської Федерації.

... єсть, кажуть, такії — наведені М. Грушевським топоніми глибокої російської провінції, мабуть, і на той час були відомі небагатьом. Своєрідні однотипні назви міст, у яких впадає в око вірнопідданість і запопадливе поклоніння самодержцю, наче спеціально створені для антиімперського памфлету. Чи для себе, чи для стороннього ока, щоб не бути запідозреним у злісному наклепі, автор біля цих назв над рядком зазначив їх географічну прив'язку, дописавши: "Казан. губ. (1500), Вят. г. 1342 (навіть і такії є)".

... посипав усе ферфлюстерами... — тобто проклинав (від нім. verfluchen — проклинати; verflucht — клятий, огидний).

с. 11 ***"Не маємо царя, окрім цісаря!"*** — алюзія до Біблії: коли Понтій Пілат шукав привід відпустити заарештованого Ісуса Христа, то намагався викликати в іудеїв жаль до нього, а також нагадав їм, що це — їхній цар. Але первосвященики відповіли: "Немає в нас царя, крім кесаря" (Ів. 19, 15). Таким чином, відмовившись від Господа Небесного, Ізраїль визнав зверхність царя земного — кесаря. У контексті оповідання М. Грушевського ця фраза образно висловлює ідею неспівмірної вищості долі цілих народів у порівнянні з благополуччям земних царів, говорить про недопустимість ситуації, коли багато тисяч простих людей гинуть задля інтересів правлячих верств.

Гори, окутані сизою млою, стоять... — цей пейзаж нагадує про тривалий період перебування М. Грушевського на Кавказі, а також схиляє до думки, що текст оповідання автор писав на батьківському хуторі (на околиці Владикавказу) під час літніх канікул.

Чоловік — "по образу і подобію Божому"... — цитата з Книги Буття, 1, 27.

"Я був тоді у гімназії, у останньому класі..."

Публікується вперше за чорновим автографом: ЦДІАЛ України. — Ф. 401, оп. 1, спр. 58, арк. 84–91.

Твір датований автором: "Червця 11–13, 1888". Як зазначалося раніше, не всі назви місяців, уживані М. Грушевським до 1894 р., тотожні сучасним (див. про це детальніше т. 12, с. 464), відповідно "червець" тут означає сучасний "липень".

Перший і кілька наступних аркушів автографа збереглися не повністю, тому текст має дефекти (втрачені фрагменти позначаємо <...>); деякі з них упорядник спробувала заповнити (текст у квадратових дужках). Прізвище персонажів автор вживає непослідовно: Сташинські — Стешинські — Сташевські; у публікації ми уніфікували ці випадки, звівши до найчастіше вживаного — Сташинські.

с. 12 ***... з одпуску вертався загодя...*** — тобто з канікул повертався заздалегідь, не запізнювався на навчання. Увесь перший абзац цього оповідання автобіографічний, багато згаданих тут деталей побуту й поведінки оповідача повторюються у спогадах М. Грушевського. Він навчався у 1-й Тифліській класичній гімназії, а родина на той час жила у Владикавказі, тому на Різдвяні, Великодні й літні канікули Грушевський-гімназист їздив з Тифліса до батьків. "За час мого побуту в гімназії я переїхав через Кавказький хребет 32 рази — 16 з Владикавказа до Тифліса і стільки ж назад, так що різні подробиці помішалися". (Грушевський М. Спомини // Київ. — 1988. — № 10. — С. 131).

... з усякими доглядайлами не лаявся... — йдеться про служителів гімназійного пансіону.

... швидко після Різдва, на Трьох Святих... — 12 лютого (за ст. ст. 30 січня) — свято на честь трьох великих учителів, проповідників і Отців Східної Церкви: Василія Великого, Григорія Богослова та Іоанна Золотоустого.

с. 13 ***... як прийшло Стрічання...*** — Стрітення Господнє — 15 лютого за григоріанським календарем; 2 лютого за юліанським християни східного обряду відзначають в пам'ять про те, як Діва Марія принесла до Єрусалимського Храму Ісуса Христа на 40-й день після Його народження.

... за часи Кримської війни... — Кримська війна (1853–1856) — війна між Російською імперією й союзницькими військами Османської імперії, Великої Британії, Франції та Сардинського Королівства за панування на Близькому Сході й Балканах. Закінчилася капітуляцією Росії й Паризьким миром.

... про винні гроші... — судячи з контексту, йдеться про борги, тобто гроші, які генерал був декому винен.

с. 15 ***... на той час читав "Слов'янську взаїмность" Первольфа*** — йдеться про чеського славіста *Осипа Осиповича Первольфа (1841–1891)*. Уже в першій його монографії "Vyvin idey vzajemnosti un narodov slovanskych" (1867) він прослідковує історичні прояви слов'янської взаємності в політичному й культурному житті й рекомендує таку взаємність сучасникам. Ця ідея стала провідною в подальших дослідженнях ученого. В оповіданні М. Грушевського, ймовірно, згадано перші томи праці О. Первольфа "Славяне, их взаимные отношения и связи" — I том вийшов 1886 р., II — 1888 р. Рецензія на цей другий том — перша з відомих тепер наукових публікацій М. Грушевського: Правда (Львів). — 1888. — Т. I. — С. 136–142; підписана "Гр-Шъ". У цьому виданні вона опублікована у т. 14, с. 45–51.

с. 17 ***... Геть з землі брудної на блакитне небо...*** — цей вірш М. Грушевський написав у грудні 1885 р., присвятивши актрисі О.П. Марковській. Повний текст твору опубліковано у т. 12 цього видання (с. 60).

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
Розділ І. ПРОЗА	5	543
На траві	7	543
“Я був тоді у гімназії, в останньому класі...”	12	544
Неробочий Грицько Кривий	22	545
Перехожі	39	546
Старий терен	42	547
Остання кутя	48	547
Особисте щастя	58	548
Пан	72	550
Перешкода	82	551
Історія одної ночи	90	552
Ясновельможний сват	106	553
Ніч	123	559
Предок	127	559
Пенати	132	560
Комета	142	560
З похорону	152	561
Тестамент	157	561
Як ми стрічали Новий рік	179	561
Біжниця в Зомерберґу	183	562
На горах	196	563
У Святої Софії	200	563
Історія синьйори Занети Альберіґо з Венеції	215	565
Розмова з Кривоносом	228	565
Вихрест Олександер	233	566
Розділ ІІ. ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ	239	567
Хмельницький в Переяславі	241	567
Ярослав Осмомисл	299	571
Розділ ІІІ. ПЕРЕКЛАДИ	351	573
В. Гаршин. Чотири дні	353	573
Житіє Олексія, чоловіка Божого	361	573
Житіє святого праведного Филарета Милостивого	367	573
Д. Мамін-Сибіряк. Майя	377	574
Д. Мамін-Сибіряк. Баймаган	386	574
Г. Флобер. Іродіяда	395	574
Предок	419	575

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Розділ IV. НЕЗАКІНЧЕНІ ТВОРИ, ФРАГМЕНТИ	425	575
“Діялося року Божого тисяча сімсот першого...”	427	575
[Приват-доцент]	466	576
“Діялось се — тому років вісімсот, трохи більше”	479	578
“Недалеко великого гостинця зі Львова до Галича...”	494	580
Міліон	499	581
Запорожці	503	581
Дрібні фрагменти	512	582
Розділ V. ДОДАТКИ	515	582
Ранні редакції оповідань	517	582
Остатня кутя	517	582
Старий терен [I]	528	583
Старий терен [II]	528	583
Пани	532	583
Авторські передмови до збірок	536	583
[Передмова до збірки “Оповідання”]	536	583
[Передмова до збірки “Sub divo”]	536	584
[Передмова до збірки “З старих карток”]	537	584
Подорож на Ай-Петрі	538	584
КОМЕНТАРІ	543	
ПОКАЖЧИК ІМЕН	585	
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ	587	

hrushevsky.nbuv.gov.ua

hrushevsky.nbuv.gov.ua

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 13

Серія "Літературно-критичні та художні твори"
(1887–1924)

Редактор *Л.Веремієнко*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *І.Сімонова*
Коректор *О.Тростянчин*

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. / редкол.: П.Сохань, І.Гирич та ін.; голов. ред. П.Сохань. — Львів : Світ, 2002 — .

Т. 13: Серія "Літературно-критичні та художні твори" (1887–1924) /упор. Г.Бурлака. — 2012. — 592 с.

ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-742-1 (т. 13)

Останній з трьох томів серії "Літературно-критичні та художні твори" умістив завершені літературні тексти і фрагменти 1887–1924 років. Представлені оригінальні прозові й драматичні твори М. Грушевського, а також низка перекладів. Частина матеріалів публікується вперше.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться красним письменством.

ББК 63.3 (4 УКР)

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-742-1 (т. 13)

Формат 70x100$^{1}/_{16}$. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 48,1.
Обл.-вид. арк. 42,0. Тираж 5000 прим. Вид. № 28. Зам. 81П

Державне спеціалізоване видавництво "Світ"
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 2980 від 19.09.2007 р. www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк ТДВ "Патент"
88006 м. Ужгород, вул. Гагаріна, 101
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 4078 від 31.05.2011 р.